EUGEN PAVEL

OBSERVAȚII FILOLOGICE ŞI LINGVISTICE ASUPRA PRIMELOR *PARIMIARE* ROMÂNEŞTI

Denumind inițial lecturile biblice din *Pildele* sau *Proverbele lui Solomon* ale *Vechiului Testament*, termenul de *parimii* sau *paremii* (gr. *παροιμία* „pildă, proverb, parabolă”) s-a extins ulterior la toate pericopele extrase din profeți (*Profetologhion, Prorocestvie*), din *Pildele lui Solomon* şi din alte cărți veterotestamentare, care se citesc la Vecernia sărbătorilor din perioada Octoihului şi a Penticostarului, precum şi la Vecernia zilelor de rând din perioada Triodului (miercuri şi vineri seara, din săptămâna premergătoare Postului Mare, şi în toate zilele din Postul Mare), după prochimen. Cartea de slujbă care cuprinde aceste capitole cu conținut profetic şi sentențios (*parimii*) poartă denumirea generică de *Parimiar* sau *Paremiar*.

Ipoteza lui M. Gaster[1] după care fragmentul de *Levitic* publicat de Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*, datat de acesta în jurul anului 1560, ar aparține unui *Parimiar* nu s-a dovedit viabilă, fiind vorba de o traducere incompletă după *Pentateucul* lui Heltai realizată în Transilvania abia la începutul secolului al XVII-lea şi copiată ulterior în Muntenia[2]. Cel mai vechi parimiar românesc, descoperit în biblioteca Bisericii „Sf. Nicolae” din Şcheii Braşovului (ms. 36), constă dintr-un codice miscelaneu format din trei secțiuni distincte, scrise în epoci diferite de către trei copişti: partea I, f. 1^r–14^v, partea a II-a, f. 15^r–20^v, partea a III-a, f. 21^v–67^v. Pe f. 21^r se află o însemnare în slavonă, din toamna anului 1644, scrisă de Ştefan, unul dintre tipografii *Noului Testament* de la Bălgrad. Ipoteza că ne-am afla în fața unei traduceri necunoscute a *Bibliei*, datând de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea, s-a dovedit a fi falsă. Presupuşii autori ai manuscrisului au fost identificați de V. Oltean[3] în persoana preotului şcheian Vasile Hoban,

[1] *Chrestomatie română*, vol. I, Leipzig – Bucureşti, 1891, p. XXVI; idem, *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în „Grundriss der romanischen Philologie”, II, 1901, nr. 3, p. 272.

[2] Vezi I. Șiadbei, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, în „Revista filologică”, I, 1927, nr. 3, p. 276–283.

[3] Cf. Vasile Oltean, *Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română*, în „România literară”, VIII, 1975, nr. 5, p. 19; idem, *Tot în legătură cu codicele-miscelaneu de la Şcheii Braşovului*, în „România literară”, VIII, 1975, nr. 9, p. 8; Iuliu Işa, Vasile Oltean, *Descoperirea unui manuscris românesc al Bibliei de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea la Şcheii Braşovului*, în „Mitropolia Ardealului”, XX, 1975, nr. 6–8, p. 537–544.

DACOROMANIA, serie nouă, XVI, 2011, nr. 2, Cluj-Napoca, p. 143–148

contemporan cu Coresi, care ar fi scris prima parte între 1570 şi 1580, a preotului Constantin, fratele cronicarului, copistul părţii a doua, şi a lui Văsâi Hoban, nepotul primului scrib. Aceste atribuiri au fost puse sub semnul întrebării de Ion-Radu Mircea[4] şi Al. Mareş[5], cea dintâi identificare fiind rezultatul unei lecţiuni greşite. Nici datarea miscelaneului nu rezistă analizei, iar anul 1569, propus mai recent de către editorul textului (într-o restituire precară şi, din păcate, aproape inutilizabilă)[6], pe baza unei destul de vagi investigaţii filigranologice, nu este demonstrat. Rămâne deocamdată certă datarea ante 1612–1613, potrivit însemnării din partea a treia, cea mai extinsă, precum şi copierea acesteia de către Vasilie, fiul popii Mihu „ot Braşov". Există indicii de ordin grafic şi ornamental care probează caracterul de copie al manuscrisului. De asemenea, o cercetare sumară a particularităţilor lingvistice, pe care am întreprins-o, ne relevă existenţa unor fonetisme alternante, prezente în toate cele trei părţi ale manuscrisului, precum: *svatul* (18^{r}/7) – *sfaturile* (19^{v}/18), *svântă* (59^{r}/13) – *sfântă* (52^{v}/19), *dzidi* (10^{v}/29) – *zidi* (7^{v}/5), *dzioa* (11^{v}/18) – *ziua* (1^{v}/12), *Dumnedzău* (66^{v}/11) – *Dumnezău* (67^{r}/15), *giudeţul* (5^{v}/31) – *judeţ* (3^{v}/4), *giunghe* (41^{r}/27) – *junghe* (46^{r}/1). Sunt puse astfel în evidenţă două straturi dialectale, unul caracteristic zonei nordice a Dacoromaniei (Moldova, Transilvania, fără partea de sud-est, Banat-Hunedoara), care aparţine traducerii originale, şi altul de provenienţă sudică, mai bine reprezentat, ce poate fi atribuit copiştilor.

Versiunile manuscrise ale *Parimiarului* care au circulat în epocă nu sunt numeroase, dar unele dintre ele pot fi puse în corelaţie cu versiunea braşoveană. Aceeaşi filiaţie o au, de exemplu, ms. rom. BAR 5025, scris de popa Văsii „ot Braşov", precum şi ms. rom. BAR 5049 (fost 6094), executate în sud-estul Transilvaniei la sfârşitul secolului al XVII-lea, ambele provenind tot din biblioteca Bisericii „Sf. Nicolae" din Şcheii Braşovului. Alte versiuni independente ale *Parimiarului* sunt conservate în copii realizate în Muntenia, cum ar fi ms. rom. BAR 3052, scris în 1700 de Teofil „ot Rucăr", şi ms. rom. BAR 1317, copiat de Constantin logofătul în 1727, sau în Moldova, în copii fragmentare mai târzii, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Consacrarea acestui gen de scrieri va surveni în 1683, când Dosoftei va tipări la Iaşi, pentru prima oară, *Parimiile preste an*, o traducere după izvoare greceşti şi slavone, în consonanţă cu eforturile sale anterioare de introducere a limbii române în cult. Încercările de a stabili unele concordanţe lingvistice între fragmentele biblice din *Parimii* şi pasajele corespunzătoare ale *Vechiului Testament* din

[4] Ion-Radu Mircea, *Îndreptări şi adăugiri la „Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română"*, în „România literară", VIII, 1975, nr. 7, p. 19; idem, *O veche traducere românească: „Parimiarul de la Braşov"*, în LR, XXXI, 1982, nr. 6, p. 474–491.

[5] Alexandru Mareş, *Pe marginea unor opinii recente despre cel mai vechi parimiar românesc*, în LR, XXV, 1976, nr. 1, p. 37–42.

[6] Cf. Vasile Oltean, *Parimiarul în contextul textelor omiletice de înţelepciune din spaţiul românesc medieval,* în *Primul parimiar românesc*, vol. I, Iaşi, Editura Edict, 2005, p. 14–15.

traducerea lui Nicolae Milescu, revizuită, probabil, de Dosoftei[7], nu sunt edificatoare în privința acceptării unei relații de filiație între cele două texte, fiind caracteristice unei tradiții lexicale recurente în aceeaşi perioadă. Compararea unor contexte ne furnizează un număr covârşitor de disonanțe textuale. Spre exemplificare, vom reda un pasaj din *Facerea*, cap. 7, versetele 6–9, în versiunea din ms. BAR Cluj 45, în paralel cu textul lui Dosoftei:

Ms. 45

„6. Noe era de 600 ani; şi potopul apei să făcu pre pământu.

7. Şi întră înlontru Noe şi fiii lui şi fămeaia lui şi fămeile ficiorilor lui cu însul în săcriiu, pentru apa potopului.

8. Şi den pasările ceale curate, şi den pasările ceale necurate, şi den dobitocul cel curat, şi den dobitocul cel necurat, şi den jiganii şi den toate târâtoarele de pre pământu,

9. doă-doă, întrară cătră Noe în săcriiu, parte bărbătească şi fămeiască, după cum i-au porâncit lui Dumnedzău" (f. 4^{v}–5^{r}).

Parimii

„[6]. Noe era de şase sute de ani; şi potopul cel de apă să feace pre pământ.

[7]. Ş-intră Noe şi fiii lui şi femeaia lui şi femeile fiilor lui cu dânsul în corabie, pentru apa potopului.

[8]. Şi din zburătoarile ceale curate, şi din dobitoacele ceale curate, şi din zburătoarile ceale necurate, şi din dobitoacele ceale necurate, şi din gângăniile din toate ce să trag pre pământ,

[9]. doaă-doaă, din toate cealea ce-au întrat la Noe în corabie, făt şi fată, precum porunci Dumnedzău lui Noe" (f. 28^{r}).

E suficient să menționăm câteva dintre opozițiile lexicale care apar (*săcriiu – corabie*, *pasările – zburătoarile*, *jiganii – gângăniile*, *târâtoarele – ce să trag*, *parte bărbătească – făt*, [parte] *fămeiască – fată*), pentru a exclude o posibilă corespondență între cele două texte şi, implicit, reproducerea şi rescrierea de către Dosoftei a pericopelor din *Vechiul Testament*, tradus inițial de Milescu. Textul din 1683 este, prin urmare, o nouă traducere, cu unele redactări originale.

În preambulul lucrării, mitropolitul realizează un mic florilegiu poetic, inaugurat prin *Stihuri la luminatul gherb a Țărâi Moldovei*, publicate, mai întâi, într-o formă mai extinsă în *Psaltirea* în versuri din 1673, cu reluări în *Liturghier* (1679), *Psaltirea slavo-română* (1680) şi în *Molitvănic de-nțăles* (1681):

[7] Vezi N. A. Ursu, *Din nou despre paternitatea primei traduceri româneşti a „Istoriilor" lui Herodot şi despre revizia „Vechiului Testament" tradus de Nicolae Milescu*, în LR, XXXIV, 1985, nr. 1, p. 41–42; idem, *Contribuții la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iaşi, Editura Cronica, 2003, p. 428, 439–440.

„Capul cel de buăr, de fiară vestită, / Sămneadză putearea țărâi nesmintită. / Pre câtu-i de mare fiara şi buiacă, / Coarnele-m păşune la pământu-şi pleacă. / De pre chip să veade buărul ce-i place, / C-ar vrea-n toată vreamea să stea țara-m pace”.

O variantă amplificată a acestor distihuri heraldice este inclusă şi în *Viața şi petreacerea svinților* (1682–1686). Pe următoarele trei file, în loc de precuvântare, se află un poem cronologic al domnilor Moldovei, care apăruse într-o configurație apropiată, alcătuită din 128 de stihuri, şi în *Molitvănicul de-nțăles* din 1681. Dedicate voievodului Gheorghe Duca, cele 136 de versuri emblematice constituie un encomion plin de patetism închinat şirului de voievozi moldoveni, o cronică barocă având „tonul unui panegiric”[8], concepută după modelul unor sinopsisuri dedicatorii, întâlnite şi în alte literaturi din epocă. O primă redacție a acestei cronologii versificate datează din 1679, iar ultima versiune, augmentată la 204 stihuri, descoperită într-un manuscris autograf din 1 ianuarie 1690, fusese trimisă lui Constantin Brâncoveanu în perioada exilului polonez al cărturarului moldovean[9].

Textul propriu-zis cuprinde un *Profitologhion, adecă parimiile şi prorocestviile preste an* şi *Parimiile de Postul Mare*, succedate de canonul Învierii, canoanele Înălțării Domnului şi la Cincizecime, precum şi o parimie la Duminica tuturor sfinților, după care Dosoftei inserează un nou interludiu poetic. Mai întâi, o epigramă închinată patriarhului Moscovei, Ioachim, menționat, de altfel, şi pe pagina de titlu, care „datu-ne-au tipare, / sufletească treabă, şi bine ne pare”. După cuvintele de gratitudine adresate celui care înzestrase tipografia ieşeană, urmează un poem sibilin de 33 de versuri, compus în spiritul tradiției creştine, relevant pentru orizontul cultural al autorului. El plasează *Prorocia sibilei Eritreea* într-o strânsă interdependență cu materia preponderent oraculară a cărții şi indică de la început sursa acestui pasaj profetic din patrologia greacă, şi anume cartea a cincea din opera *De vita Constantini* a lui Eusebius Pamphili, episcopul din Cezareea Palestinii. Poemul dezvoltă tema prevestirii Judecății de apoi şi a jertfei Mântuitorului. Dosoftei reproduce textul latin cu litere chirilice şi interliniar în traducere românească, cu redarea acrostihului în greacă, iar apoi preia o versiune „în leşeaşte”, tot cu litere chirilice. Transcriem un fragment din viziunea apocaliptică poematică a lui Dosoftei din *Parimiile preste an*:

„A giudețului sămnul fi-va, când pământul va asuda, / Din ceriu veni-va Domnitoriul prin veacii ce va să vie / Pentru ca trupul de față şi să giudece lumea. / Tot omul pre-acesta creştin Domn şi cel urât vedea-l-va / Împreună cu svinții pre naltul în sfârşit supt veacul, / ’n scaun şedzând sufletele va-ntreba şi trupure înse./ Țelini-s-a lumea şi spini creaşte-vor pre tot pământul, / Lepădând idoli, oameni şi darurile bogaților, / Cercând porțâle, zdrobi-va a temniței iadului. / Aşea şi dară a tot va veni lumină slobodă trup. / Atunci svinților focul pre vinovați veacinici va arde, / Ascunsele fapte toate atunci tot însul va spune” (f. 130^r–130^v).

[8] Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Bucureşti, Editura Minerva, 1976, p. 299.

[9] Vezi şi Alexandru Elian, *Bizanțul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, ediție îngrijită de Vasile V. Muntean, Iaşi, Editura Trinitas, 2003, p. 119–127.

Versurile româneşti, la fel ca cele în polonă, nu depăşesc totuşi nivelul unor „alcătuiri artificiale, greoaie”[10], fiind reluate întocmai, în 1749, în codicele lui Matei Voileanu. Alte scrieri apusene sunt fructificate în continuare, cu erudiţie, într-un comentariu pe aceeaşi temă din Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus), pe care îl intitulează *De la sivile de dzua giudeţului*, un fragment tradus în proză ritmată din *Epitome Divinarum Institutorum*. Într-o adnotare, Dosoftei îşi exprimă însă unele rezerve faţă de textele acestui autor creştin timpuriu: „Aceastea Liactanţius au scris în cărţâle sale mai apoi la fârşit, scoţându-le din cărţâle sivilelor şi din proroci. Dară noi avem destul Svânta Evanghelie de spune ca mai adevărat” (f. 134^{r}). Volumul antologic insolit, alcătuit cu o tentă savantă de teologul moldovean, continuă cu un canon la Buna Vestire, după care sunt intercalate alte două glose livreşti, de data aceasta spicuite din *Lexiconul Suidas*, un izvor enciclopedic bizantin de mare notorietate. Ultima parte a tipăriturii din 1683 conţine *Prorociile şi parimii preste an la sărbători şi la praznice ce îmblă cu mineiul*. Un exemplar mai complet decât cel descris în BRV, aflat în biblioteca Institutului de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu“ din Cluj (V 217), are în partea finală 29 de foi nenumerotate, cu următorul sumar: *Greşealeel* [sic] *tiparniţii şi schimbăciunile şi nepriceputele poftorind* (f. 1^{r}–6^{v}), *Canonul cel mare. Facerea Svântului Andrei de Crit Ierusalimeanul* (f. 6^{v}–29^{r}), *Mărturie cum că nu iaste oprit a să cânta liturghie rumâneaşte* (f. 29^{r}), ultimul text fiind în limba greacă şi cu litere chirilice. De precizat că filele care cuprind erata şi adăugirile se află la sfârşitul *Molitvănicului* din 1681, coligat în exemplarul semnalat.

Receptiv la fluenţa şi ineditul textului lui Dosoftei, N. Iorga afirma, pe bună dreptate, că „traducerea lui e cu totul nouă şi de o frumuseţă deosebită, dar şi precizia şi cunoştinţa originalelor nu sunt în aceeaşi măsură ca în vechea *Palie* de la 1582”[11]. Atent la nuanţele şi particularităţile limbii române, precum şi în transmiterea mesajului, el şi-a luat o libertate mai mare de creaţie, fără să se conformeze strict rigorilor transpunerii literale. Ceea ce se remarcă, de asemenea, în structura *Parimiilor* sunt adaosurile explicative care însoţesc anumite pericope şi irmoase, aşa-numitele „tâlcuri”, mici divagaţii cu caracter exegetic, interpretări care atestă valenţe ale unui limbaj teologico-filosofic original[12] şi, totodată, cristalizarea stilului ştiinţifico-tehnic al vechiului scris românesc. Iată un fragment sugestiv pentru acuitatea meditativă, redată cu o paletă lexicală inconfundabilă, a scriitorului mitropolit:

> „Tâlc. Dzâce poeticul: «Oh, oamenilor, întru câţi v-au suflatu-vă şi v-au venitu-vă darul cel de Dumnedzău turnat a Duhului Svânt de-au curs la inemile voastre, de

---

[10] Şt. Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*, în *Mélanges d'histoire littéraire et de littérature comparée offerts à Charles Drouhet*, Bucarest, 1940, p. 74.

[11] *Istoria literaturii româneşti*, ediţia a II-a revăzută şi larg întregită, vol. I, Bucureşti, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925, p. 374.

[12] Vezi Eugen Munteanu, *Literalitate şi creativitate lexicală în „Parimiile” lui Dosoftei*, în AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul XL, 1994, p. 51–52; idem, *Lexicologie biblică românească*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2008, p. 180–182.

sânteţi luminaţi ca lumina şi ca fulgerul de scripiţi? Mutaţi din fire pemintească în fire cerească şi premeniţi de gânduri peminteşti şi împodobiţi şi schimbaţi cu podoabă cuvioasă dumnedzăiască a svântului botedz, într-acea streină, minunată, frumoasă podoabă şi slăvită mutaţi, adecă schimbaţi. Oh, oamenilor, noi toţi cât ne-au dăruit Dumnădzău cu lumina Sa, aceasta de-am vădzut ş-am cunoscut cu de-adins taina Svintei Troice ce iaste nedespărţâtă, că nu să taie, nice să desparte, şi iaste aseamene de puteare. Slăvim şi cântăm acea svântă trelucorată, că-i în trei lucori, adecă trei staturi, ipostase, acea svântă fiinţă şi fire înţăleaptă în trei lucori, în trei sori, şi nevădzută, şi cu cugetul neagiunsă, şi cu mintea necuprinsă, slăvim!»" (f. 125^v–126^r).

Prezenţa în acest eşantion a unor termeni neologici precum *poetic*, *ipostasă*, sau a unui derivat de tipul *trelucorat*, *-ă* „cu trei lucori", „cu trei lumini" (cf. şi *trelucireaţă*, în *Viaţa şi petreacerea svinţilor*, nov., f. 165^v) este elocventă pentru bogăţia şi plasticitatea lexicului lui Dosoftei, care reflectă, totodată, un simţ debordant în domeniul formării cuvintelor[13]. El rămâne unul dintre creatorii de mare amplitudine, din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, care au impus înnoirea radicală a vocabularului limbii române literare.

PHILOLOGICAL AND LINGUISTIC OBSERVATIONS UPON THE FIRST ROMANIAN RELIGIOUS MAXIMS (*PAROIMIAS*)

(*Abstract*)

The study approaches in a synthetic manner a few of the oldest collections of religious maxims that have been acknowledged in the old Romanian literature. Information is being provided, in connection to the texts under scrutiny, about the period and the filiation of some manuscript translations. One of the most early codices discovered in the library of Saint Nicolas Church in Şcheii Braşovului (ms. 36) is undoubtedly placed in the beginning of the 17th century. The language of this particular text displays two dialectical levels, one that is characteristic of the Northern region of Dacoromania (Moldovia, Transylvania, without the South-East part of Banat-Hunedoara), which belongs to the original translation, and another one of Southern extraction, a larger one, that can be attributed to the copists. As far as the first collection of religious maxims is concerned, the work printed in Iaşi, in 1683 (*Parimiile preste an*), by the metropolitan Dosoftei is a representative oeuvre for the evolution of the theologico-philosophical language, as well as for the richness and the visual sensitivity of the vocabulary that is put in requisition.

Cuvinte-cheie: parimie, profeţie, mitropolitul Dosoftei, limbaj teologico-filosofic
Keywords: religious maxim (paroimia), prophecy, the metropolitan Dosoftei, theologico-philosophical language

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu"
Cluj-Napoca, str. E. Racoviţă, 21
eug.pavel@yahoo.com

[13] Vezi şi Felicia Şerban, *Din lexicul scrierilor lui Dosoftei*, în DR, s.n., I, 1994-1995, nr. 1-2, p. 333-351; Gh. Chivu, *Atestări lexicale în scrierile mitropolitului Dosoftei*, în LR, LII, 2003, nr. 5-6, p. 393-398.